

ISSN 2394-5303

International Multilingual Research Journal

Printing Area

Special Issue December 2017

Maratha Vidya Prasarak Samaj's

**Smt. Vimblaben Khimji Tejookaya
ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE,**

Deolali Camp, Nashik-422 401

NAAC Re-accredited 'A' Grade

ONE DAY STATE LEVEL SEMINAR

ON

"POLITICAL AND SOCIAL MOVEMENTS IN INDIA"

Sponsored By

BCUD,

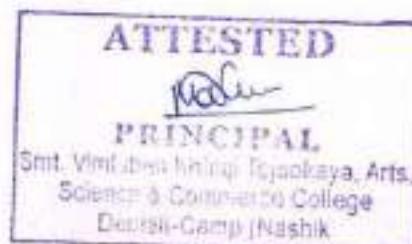
Savitribai Phule Pune University, Pune

Organized by

Department of Political Science & History

Dr.V.D.Kapadi
Co-ordinator

Dr.V.J.Medhane
Principal

INDEX

Sr. No.	Topic	Researcher	Page No.
1	Women's Studies and Women' Movement	Dr.Raj Balasingh	1
2	Stress Management in working women	Dr.Jyoti P.Bidhan	4
3	Recent Farmers movement in Maharashtra	Dr.S.K.Pagar	8
4	Womens struggle for freedom in India	Wahida Shaikh	11
5	Dalit Women and Issues in India	Dr.Awari V. D.	16
6	Dalit Reforms in Maharashtra : Contribution of Jotiba Phule and Ambedkar	Prof.Prashant V. Ransure	20
7	Tribals movement in India	Tipusultan Alarsaheb Inamdar	26
8	Supersition Eradication Movement	Prof.Vinay P. Raut	31
9	नव सामाजिक चळवळीचे स्वरूप, प्रश्न आणि वाटचाल	प्रा.राजेंद्र दिलोण आगवाने	38
10	मजो चळवळ आणि माहता सचिवांकरण	प्रा.श्रीमती डॉ.ज.डा.सानख्यासकर प्रा.श्रीमती कल्याणा महाता वाजे	45
11	डॉ.बाधासाहेब अंधेकरणाचे सामाजिक चळवळातील योगदान	प्रा.विलास मारुती पवार	51
12	भारतातील शतकामगारांचा चळवळ	प्रा.श्रीमती डाया दत्तावती दुकर	54
13	महिला मूल्याच्या प्रणाल्या साक्षरतापाई	प्रा.डॉ.सो.भंगला अरुण निकृष्ण	59
14	आदिवासी चळवळी मंगोराळ आवाने व उपायांना	डॉ.वनसेंद्र विलास भारतराव	63
15	नागिक निल्हातील आदिवासांची लोकशाही चळवळ आणि तिचो गतिशीलता	प्रा.डॉ.कौ.डी.कापडी प्रा.एस.एस.कावळे	70
16	स्वयं पूकांचा चळवळ	प्रा.भरती शक्तराव काळे	76
17	महाराष्ट्रातील अंथश्रद्धा निमूलन चळवळ	प्रा.लिंबाळे गणेश मनोहर	78
18	दर्जित चळवळ आणि स्थिर्या	प्रा.मिना लक्ष्मण मुळोक	83
19	महाराष्ट्रातील राजकीय चळवळी - दर्जित चळवळ, शतकारी चळवळ	प्रा.रामकृष्ण बचन रिकामे	87
20	गरद जांशीचे प्रामोण स्थिर्यांचा स्वातंत्र्यातील योगदान	प्रा.शिवे नारायण वर्षे	93
21	भारतीय नोकशाहोपुराळ नक्षत्रांचा चळवळाचे क्याळ्याने आणि उपाय	प्रा.अरुण अंबादास घोटे	98
22	स्वीकार - स्वी स्वातंत्र्याचा चळवळ	प्रा.गोपाळ सुखदेव राठे	102
23	स्वी पूकांचा चळवळ / महिला स्वातंत्र्य चळवळ	श्रीमती सांगता रघु जाहके	108
24	भारतातील शतकारी चळवळी	कृ.सारिका अरविंद गांधीकाढ	113
25	भारतातील महिला चळवळ	प्रा.प्रविण कारभारी लिंदे	118
26	भारतीय संस्थानिक घराणातील स्थिर्याना संघर्ष व कर्तृत्यानन स्थिर्या	डॉ.शितल म. पंचोकर	124
27	सामाजिक चळवळाचा उपाय व अभ्यास पढतो	प्रा.डॉ.सूरीलदत्त एस. गवरे	130
28	शक्तराव काळे आणि शतकारी कामगार चळवळ	प्रा.झाकर रमेश सानू	136
29	नव सामाजिक चळवळी	प्रा.संजय काळे	140
30	भारतातील स्वी मुक्ती चळवळ	प्रा.प्रशांत देशपांडे	143
31	महिला राजसत्ता अंदोलन एक दृष्टीक्षेप	डॉ.एस.एम.वाघ	148
32	आदिवासी क्रांतिकारक चळवळाचा ऐल - शरवोर भागोजी नाईक	प्रा.एस.हळच्यू.पवार	152
33	शोध निबंधाचे शिर्यक : भारतीय स्वातंत्र्यासंबंधी कार्यान्वयन पक्षाची भूमिका : विशेष संदर्भ अहमदनगर निल्हातील कम्युनिस्ट पक्ष	प्रा.विधाते गणेश शाकर	153
34	भारतातील आदिवासी चळवळ	डॉ.दत्तत्रय खावळे प्रा.श्रीमती हाडे	163
35	स्वी स्वातंत्र्य चळवळ	प्रा.उमेश.निकृष्ण	169
36	अंथश्रद्धा निमूलन चळवळ, योग्यकापित्यकावण्याचा सम्बन्ध भारती	प्रा.डॉ.ए.एन.सिंदेवाड	173

PRINCIPAL
Smt. Vinodrao K. Naikaya, Arts,
Sciences & Commerce College
Central Campus, Mumbai

NOTED

काळात
जूर हाई
तेच्छा ते
कायमचा

महिला मुक्तीच्या प्रणोदन्या सावित्रीबाई फुले

प्रा.डॉ.सौ.मंगला अरुण निकंभ

एस.की.के.टी.कोलंज, देवळाली कॅम्प, नाशिक

येतनात
मुराच्या
निर्माण

भारतातील सर्व स्थियांच्या जीवनाला सम्यक आकार देणारी एक रचनात्मक शक्ती म्हणजे राष्ट्रमाता सावित्रीबाई फुले ! ज्ञानदानाचे युगप्रवर्तक पवित्र कार्य विनाबेतन करणारी पहिली भारतीय शिक्षिका त्या आहेत. आपल्या ६६ वर्षांच्या आयुष्यातील ५० वर्षे निरपेक्ष भावनेने समाजाची शक्षणिक व सामाजिक सेवा करणारे युगप्रवर्तक स्त्री-रत्न म्हणूनही ओळखले जाते. 'घोले तेसा चाले त्याची वंदावी पाऊले' असे संतवचन आहे. आपल्या समग्र जीवनात उक्तीला कृतीची जोड देणारी वंदनीय घोर स्त्री म्हणजे सावित्रीबाई फुले.

आधुनिक काळामध्ये भारतात स्त्री वगांच्या दयनीय परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणण्याकरिता अनेक समाज सुधारकांनी प्रयत्न केले हे सर्व समाजसुधारक पुरुष होते. परंतु या महिला समाजसुधारकांनी महिलांचा सामाजिक दर्जा उंचावण्यासाठी प्रयत्न केले त्यामध्ये सावित्रीबाई फुले यांचे नाव अग्रस्थानी याते. १९व्या शतकातील पशुपेक्षाही हीन जीवन जगणाऱ्या स्थियांच्या जीवनात क्रांतीचा किरण घेऊन आलेलो थांर क्रांती ज्योती म्हणजे सावित्रीबाई फुले होय. आपले पती ज्योतीराव फुले यांच्या पासून प्रेरणा घेऊन त्वांच्या खांद्याला खांदा लावून समाजकार्य करणारी सावित्रीबाई फुले यांची भारतातील आद्य स्त्री समाजसुधारक म्हणून इतिहासात नोंद होणे आवश्यक आहे.

आपल्या भारतात १५० वर्षांपूर्वी ब्राह्मणो-हिंदू धर्म व्यवस्थेनुसार सर्व स्थियांना आणि शुद्रवर्णातील सर्वोना शिक्षणाची बंदी होती. मनुस्मृती या विकृत ग्रंथाचा फार मोठा प्रभाव समाजावर होता. लोकांच्या अज्ञानामुळे आणि ब्राह्मणप्रस्त लोकांच्या हितसंबंधाच्या स्वार्थी राजकारणामुळे हे सर्व मानवतेला काळोमा फासणारे प्रकार घडत असत. अविद्येमुळे हे सर्व अनर्थ घडत आहेत याची जाणीव अभ्यासामुळे ज्योतीरावाना झाली. या बाईंट गोष्टीना आला बसणे मरजेचे आहे असे त्यांना ब्राटले म्हणूनच त्यांनी १८४८ साली पुणे येथील बृथवार पेठेतील भिडे यांच्या वाड्यात मुलीसाठी शाळा सुरु केली. ही आपल्या भारतातील सर्वोत पहिली खाजगी शाळा होय. याच शाळेत १ जानेवारी १८६८ रोजी पहिली भारतीय शिक्षिका होण्याचा बहुमान सावित्रीबाईंनी मिळाविला. सावित्रीबाईंनो विनाबेतन शिक्षकेची भूमिका अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत आणि समाजाचा प्रचंड विरोध असतांना सुद्धा उत्तमरित्या पार पाडली. सावित्रीबाईंनी मुलीमध्ये शिक्षणाची गोडी निर्माण करण्यासाठी नवनवीन प्रयोग शिक्षणक्षेत्रात केले. आनंददायी शिक्षणाचा प्रयोग सर्व प्रथम त्यांनीच केला. स्वरचित कवितांचा आधार घेऊन त्यांनी विद्यार्थीनीना

Political and Social Movements in India, Teloknaya, Arts,
Science & Commerce College
Deolali-Camp (Nashik)

ATTESTED

M. M.

PRINCIPAL

G.M. Vaidya, Teloknaya, Arts,
Science & Commerce College
Deolali-Camp (Nashik)

59

हसत खेळत शिक्षण दिले. विद्यार्थीनोंच्या तत्कालीन गरजानुसूल अभ्यासक्रमाची आखणी केली. यावरुन असे म्हणता येईल की भारतातील त्या पहिल्या शिक्षणतऱ्या होत्या.

स्त्रियांना शिक्षित करित असतांना स्त्रियांचा पदीपदी अपमान करण्याचा अनेक रुढी परंपरा तत्कालीन रामाजात होत्या. त्या विरुद्ध त्या आवाज उठवित. स्त्री वर्गांची सुधारणा होण्यासाठी त्यांनी महिला सेवा मंडळाची स्थापना केली. सतराब्द्या-अठराब्द्या शतकापर्यंत मूलींना शिकवृ नये असा समज होता. त्यांना घुल, मूल, रंधा-वाढा, उष्टी काढा यातच गृतवृन ठवेले जात होते. ही धार्मिक व सामाजिक प्रथा त्यांना मान्य नक्ताती. कारण ती अधोगतीकडे नेणारी रुढी होती. म्हणून त्यांनी विरोधाची पवां न करता मूलींना शिकविण्याचे ब्रत हाती घेतले. त्यांच्या या कायांमुळे आज मूली ताठ मानेने शिक्षण घेत आहेत. कल्पना चावला, सुनिता विल्यम सारख्या मूलींची प्रगती पाहिली की सावित्रीबाईच्या कायांची महती पटते.

ज्योतीरावांनी समाजातील जटील व गुंतागुंतीच्या प्रश्नांचा वेध घेतला. तर सावित्रीबाईंनी ते कायं पूर्णत्वास नेले. बालविवाह या काळातील अतिशय गंभीर स्वरूपाची समस्या होती. या प्रथेमुळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या. त्यापेकी बाल विवाहांची समस्या याच बालविवाहाच्या प्रथेचे अपत्य होते. या काळात पोटाला कुंकुं लाचून किंवा सातव्या आठव्या वर्षांच मूलींचा विवाह करण्याची प्रथा होती. अशा काळात मूलींचा विवाह ११ वर्षांची असतांना तर मूलाच्या विवाहाचे वय २१ वर्ष असावे असा क्रांतीकारी विचार फुले दाप्त्याने मांडला. या बालविवाह कधी कुटुंबाकडून तर कधी समाजाकडून फसविल्या जात होत्या. गरोदर राहत होत्या. त्या मधूनच भ्रूण हत्येच्या प्रथेचा जन्म झाला. या बालविवाहांचे जीवन अतिशय नरकप्राय होते. याचा प्रत्यय ज्योतीरावांना काशिबाईं नावाच्या ब्राह्मण बालविवाह असलेल्या मूलोकडून आला. म्हणूनच काशीबाईंता आपल्या परी आणुन जानेवारी १८८३ मध्ये बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली. काशिबाईंला आपली मुलगी मानून तिच्या मुलाला दत्तक (यशवतराव) घेतले. या बालहत्या प्रतिबंधक गृहातील सावित्रीबाईं सुई होऊन त्या बालकांचे त्यांनी पालकत्व स्विकारले. अशा बाल विवाहांना धीर देऊन भ्रूण हत्येविरोधी जनजागृती केली. विवाह विवाहाला भारतीय समाजात बंदी होती. त्याविरुद्ध त्यांनी चळवळी केल्या. विवाह पुनर्विवाह मंडळाची स्थापना करून अनेक विवाहांचा संसार त्यांनी फुलविला. यावरुन त्या नुसल्या बोलकया सुधारक नसून कल्यांसुधारक असल्याचा प्रत्यय येतो.

ज्या स्त्रिया सती जात नव्हत्या अशा स्त्रियांचे या काळात केशवपन केले जात होते. ज्या केशवपणाला विरोध करीत त्यांना दंड व शिक्षा केली जात होती. विवाह स्त्रिला बसवून बाहेरच गवत काडीकरा टाकून घर केला जात होता. अशा स्थितीत स्त्री बेहोश झाल्यानंतर केशवपन केले जात होते. एखादी स्त्री केशवपन न करताच मरणपावली तर तिच्यावर अंत्यसंस्कार करण्याची धर्म परवानगी देत नक्ता तर मृत स्त्रीचे केशवपन केल्यानंतरच अंत्यसंस्कार केले जात असे. या प्रथेच्या माध्यमातून स्त्री जातीचे मानसिक खच्चीकरण केले जात होते. स्त्रियांची ही

ATTESTED

Political and Social Movement in India

60

PRINCIPAL

Dr. Vinodaben Khimji, Tejookeya, Arts,
Science & Commerce College
Deoibas Camp (Nashik)

IQAC

णी केली.
द्वौ परंपरा
ेण्यासाठी
गक्कु नये
डोते. ही
। म्हणून
मुळे आज
वी प्रगती

ज्योतीबाईनी
ती. या
वाहाच्या
॥ विवाह
व्यवहारचे
जा कधी
नव्य भ्रुण
। प्रत्यय
म्हणूनच
स्थापना
ने. या
कारण,
भारतीय
स्थापना
। नसून

। ज्या
वाहेऱ्यन
शब्दन
प्रस्कार
ने जात
वीची ही

विटंबना, कुर्चंबना थांबविण्याकरिता ज्योतीराव सार्वित्रीने प्रयत्न करूनही प्रथा समाप्त करण्याचे बहुजन समाजाला आवाहन केले. इ.स. १८८४ मध्ये नाभिक समाजासमोर हा प्रश्न माहून ही प्रथा कशी वाईट आहे हे पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. या चलवळीला यश येण्याकरिता १८९० पर्यंत वाट पहाची लागली. परणामी स्वरूप १४ एप्रिल १८९० रोजी मुंबईतील नाभिकांच्या प्रचंड संघेत केशवपणाच्या कार्यावर बहिकार टाकण्याची घोषणा करण्यात आलो. स्वियांना यामुळे आत्मसन्मान मिळवून देण्याचे काम त्यांनी केले. महात्मा फुलेच्या निधनानंतर चितेला अग्नी देतांना यशवंत हा त्यांचा अनौरस पुत्र असल्यामुळे त्याता अग्नी देण्याचा अधिकार नाही म्हणून त्यांने अग्नी न देता त्याच्या पुत्रण्याने अग्नी द्यावा असा बाद सुरु झाला. यावेळी त्या स्वतः टिटवे घेऊन पूढे आल्या व एका बाजूला यशवंताला व दुसऱ्या बाजूला पुत्रण्याला घेऊन स्वतः अग्नी दिला. समाजव्यवस्थेने ठिटवे धरण्याचा अधिकार फक्त पुरुष वर्गाला दिला असलांना सार्वित्रीबाईनी जे क्रांतीकारी पाऊल उचलले त्यातुन त्यांचा स्त्री मुक्तीचा क्रांतीकारी विचार दिसून येतो. ज्या काळामध्ये स्वियांना कोणतेही सामाजिक अधिकार नव्हे त्या काळामध्ये ज्योतीबांना बरोबर सामाजिक कार्य करू लागल्या. ज्योतीबांच्या निधनानंतरही त्यांनी आपले सामाजिक कार्य अखेरपर्यंत चालू ठेवले. स्वियांची सर्वांगीण उन्नती क्वांवी हाच त्यांचा उदात हेतु होता. आज समाजातील सर्वच क्षेत्रात स्वियांनी जे मानाचे स्थान मिळवले ते सार्वित्रीबाईच्या उदात हेतुमुळेच.

महात्मा ज्योतीबा फुले व सार्वित्रीबाई फुले या दाम्पत्याने स्त्री शिक्षणाचा पाया रचून युग प्रवर्तक कार्य केले. त्यावेळी स्त्रीने शिक्षण घेणे ही साधी गोष्ट नक्ती. परंतु फुले दाम्पत्याने स्त्री वर्गाला शिक्षित करण्याचा विडा उचलला. प्रवाहाविरुद्ध जाण्याचे धेयं त्यांनी मनी बाढगलं व ते पूर्णत्वासही नेले. आज महिला प्रत्येक क्षेत्रात आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटावित आहे. त्यांच्यामधील 'ख' विषयक जाणिंदग जागृत झालेली आहे. आत्मभान निर्माण झालेल्या या स्त्रीकडे पाहण्याची समाजाची परंपरागत दृष्टी कमी होऊन माणूस म्हणून बघण्याची दृष्टी तयार होत आहे. स्त्री-मुक्तीचे चलवळीला पोषक वातावरण तयार झाले आहे. या सर्व परिवर्तनाचा पाया सार्वित्रीबाई फुलेच्याच्या अपार कष्टातून घातला गेला हे आपणास विसरून चालणार नाही.

अज्ञ नंदीबाबत चाललेला भारतीय स्त्री मुक्तीचा विचार हा केवळ वेतनातील समानाता, कामातील समानाता आहावर समाधान मानू शकत नाही. त्याता परमोच्चीतीवर आधारित मुक्त मानव विकासाची उम्पेळा आहे आणि हा मानव विकास स्वियांना स्वतंत्रपणे कुठल्यातरी कोपन्यात बसून (कवळ मला मोक्ष मिळून स्वर्ग प्राप्त क्वावा असे नसून) एकटीलाच साधायचा नाही. तो सामुहिक मुक्तीचा विचार आहे. स्त्री-पुरुष समाजातील सहजीवनातच स्त्रीला मुक्ती हवी आहे.

अशी मुक्ती मनुवादी विचारात सापडणे कदाची शक्य नाही. ज्योतीबा-सार्वित्रीबाई यांच्यापासून निघून राजर्षी शाह महाराज ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अशी ही गटीपांच वाटचाल आहे. म्हणून आजचा महिला मुक्तीचा विचार हा फुले, शाह, आंबेडकर विलाप भारती आदर्श मानून वाटचाल करीत आहे.

ATTESTED
[Signature]

PRINCIPAL

Political and Social Movements in India, Telmokaya, Arts,
Science & Commerce College
Draupadi-Camp (Nashik)

संदर्भ :

- १) स्वीचं समाजातील स्थान आणि भूमिका - अनुराधा लिमये
- २) स्वीचं प्रश्नांची बाटचाल - डॉ.विद्युत भागवत
- ३) महात्मा फुले गोरख घंथ - संपादक हरी नरके
- ४) महात्मा ज्योतीराव फुले - धनंजय कीर

**Manisha Vidyas Prasarak Samaj's
Smt. Vimlaben Khimji Tejookaya
ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE,
Dandeli Campus, Tumkur - 572 101**

Dr. K. V. RAO AND COMMERS
Deekshabhoomi Camp, Nashik-422 401
NAAC Re-accredited A Grade

Sponsored by
BCUD, Savitribai Phule Pune University, Pune

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE & HISTORY

State Level Seminar

91

"Political and Social Movements in India"

On 27th December, 2017

This is to certify that

Prof. / Dr. / Mr. / Mrs. / Miss Mangala Lekha Nkumbh
(Name in English) 123 Main Street Serial No. 1234567890

Chairperson/ Resource Person/ has presented paper entitled _____

Digitized by srujanika@gmail.com

and by State Level Seminar organized by Department of Political Science and History

Dr. VD Kapadi
HOD & Co-ordinator

ATTESTED

PRINCIPAL

Dr.M.A.NEkumbh
DD.Drct. Of History

Dr.Vijay J. Mehdana
Principal